

ДУНЬЯ ҚАРАСЫ КЕҢ, ЗЕЙНИ ӨТКИР ИЛИМПАЗ

Оразымбетов Қуўанышбай Келимбетович

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис

Қарақалпақ әдебиеттаныў илими дерлик бир әсирлик раўажланыў тарийхында көп ғана талантлы илимпазларды берди. Әдебиатымыз тарийхын белгили бир система тийкарында изертлеп, әдебиеттаныў илиминиң ирге тасын қалаған Нәжим Дәўқараев өшпес из қалдырды. Буннан кейинги дәўирде усы илимниң зәбердес ўәкиллери өсип жетилисти. Солардың қатарында өткен әсирдиң 60-жылларының орталарынан баслап хәм илимде, хәм көркем дәретиўшиликте өзгелерге усамайтуғын өз жолына ийе таланты менен әдебиатымызға кирип келгенлердиң бири филология илимлериниң докторы, профессор Сарыгүл Баҳадырова болды.

Сарыгүл Баҳадырова дегенде 400ге жақын илимий мийнеттиң авторы, Москва, Қазан, Уфа, Стамбул, Анкара, Измир, Куня, Кипр, Бонн, Ашхабад, Элиста сыяқлы қалаларда үлкен халықаралық конференция, конгресс, симпозиумлардың трибуналарынан қарақалпақ әдебиаты менен мәдениаты ҳаққында илимий тилде жар салған, усындай үлкен конференцияларды Нөкисте өткерийўге басшылық еткен, халқымыздың руўхый ғәзийнеси болған фольклорымыздың 100 томлығын басып шығарыў ушын билимин де, ўақтың да, ден саўлығын да аямаған ғайратлы алым көз алдымызға келеди. Дурыс, оның алған атақлары, илимий дәрежелери усы тараўда ислеп жүргенлердиң ҳеш қайсысынан кем емес. Филология илимлериниң докторы, профессор, Абу Райхан Беруний атындағы Илим хәм техника тараўы бойынша Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, Қарақалпақстан республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, Халық мийрасын сақлаў бойынша Н.Рерих атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты. Деген менен, халықаралық илимий жәмийетшиликке өз халқыңның илимин, мәдениатын танытыўға, мойынлатыўға ерисиў – бул хәр бир илимпаздың бахты.

Жәмийетшиликте лаўазым адамды емес, адам лаўазымды беზეў керек деген де гәп бар. Сарыгүл апа 1991-2007-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Нәжим Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебиет институтының директоры лаўазымында ислеген дәўиринде қарақалпақ әдебиеттаныў илимин, фольклористиканы раўажландырыў, миллий мийрасларымызды қәдирлеў бойынша көплеген жумыслар иследи. Институт ҳақыйқый илим орайына айланды. Өзинен бурынғы әўлад баслап кеткен әдиўли ислерди даўам еттирди. Наўрыз Жапақов, Қабыл Мақсетов хәм басқа да зәбердес алымлар басшылық етип қарақалпақ фольклорының 20 томлығын баспадан шығарған болса, енди Сарыгүл Баҳадырова миллий мийрасларымыздың еле көпшилик бөлеги жәмийетшилик

дыққатына усынылмастан институттың қол жазба фондында жатырғанын есапқа алып фольклорымыздың 100 томлығын баспадан шығарыўды гөзледі хәм бул жұмысларға басшылық етті.

100 томлықтың 1-8 томлары бир китап болып 2007-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрді. Оған Алпамыс дәстаның 8 варианты киргизилген еди. Сапалы қағазға жоқары сапада басылған, китаптың хәр бир бетинде жазыўлар фондында қарақалпақ қобызы хәм миллий нағыслары мөрленген, салмағы қолды талдыратуғын бул китап, шынында да үлкен жәмийетлик қубылыс болды. Китап баспаға Сарыгүл апаның басшылығындағы илимпазлар топары тәрәпинен таярланды, оны жоқарыда атап өткенимиздей сапада баспадан шығарыўға сол ўақыттатағы Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими баслығы академик Нағмет Айымбетовтың хызмети үлкен болғанын айтып өтиўимиз керек. Нағмет аға бул бийбаха китаптың қаражетин топлаўға гүллән жәмәтшиликти тартыўға еристи. Китап сырт елли мийманларға мақтаныш етип көрсететуғын, ең қәдирли саўға сыпатында усынатуғын руўхый-мәдений мүлке айланды. Усы жыллары Ташкентте өткерилген конференцияда мен бул китапты алып барып илимпазлар нәзерине усынғанымда таң қалысып: «Қарақалпақша «Алпамыс» усындайма?» деп салғанлары еле есимде. Әлбетте, олар ол ўақытта бул китапқа «Алпамыс»тың қарақалпақша 8 варианты жыйналғанынан хабарсыз еди.

Китапты баспаға таярлаўшылар дәслебинде қарақалпақ дәстанларының барлық вариантларын басып шығарыўды нийет етті. «Алпамыс»тың 8 варианты усындай мақсетте баспа жүзин көрді. Егер усылай етип хәмме дәстанның барлық варианты басып шығарылғанда 200 томлыққа да сыймас еди. Мәселен, 100 томлықтың 9-13 томларына «Қырық қыз», «Мәспатша», «Шәрияр», «Едиге», «Қоблан» сыяқлы 5 ири дәстан киргизилген. «Едиге» дәстанының өзи 12 варианттан ибарат. «Быламықты май келтиреди» дегениндей барлығы қаражетке барып тақалады. Жыраўлардан жазып алынған бул дәстанларды баспаға таярлаўдың қаншелли машақатлы ис екенин сол жұмыс пенен шуғылланғанлар ғана биледи. Бирақ илимпазлардың мийнетлери босқа кетпейди, олар келешекте баспа жүзин көретуғынына исенемиз.

Сарыгүл Бахадырова институтқа директор болып ислеп жүрген ўақтында үлкен үш халықаралық конференция өткерди. Бул конференциялар атына халықаралық конференция емес, ал ҳақыйқый дүнья илимий жәмийетшилигин өзине қаратқан конференциялар болды. Хәттеки, 1997-жылдың 11-12 сентябрь күнлери Нөкисте өткерилген «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелери» деп аталатуғын халықаралық конференцияға БМШтың Өзбекстандағы ўәкилханасының сол ўақыттағы баслығы Х.Маликтің келиўи хәм шығып сөйлеўи жәмийетшиликте

үлкен резонанс пайда еткени бар гәп. Бул конференцияға Азия, Европа еллеринен жүдә көплеген абройлы тюрколог алымлар келди. Олар 2000 жыллық тарийхқа ийе қарақалпақ халық дәстанының бар екенине таң қалып атырғанын хәм хәўеси келетуғынын жасырып отырмады. Усы конференцияда белгили фольклорист алым, профессор Қабыл Мақсетов «Қырық қыз» дәстанының авторы ХХ әсир белгили қарақалпақ жыраўы Қурбанбай Тәжибаев деп өзиниң версиясын келтирди. Оған жуўап ретинде Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсупов илимпазға «Сизиң өзиңиз «Қырық қыз» дәстаны бойынша изертлеўиңизде дәстанның сюжетлери Масагетлер дәўирине барып тақалады, бул жүдә ески дәстан дегенсиз», деп оның өзиниң сөзлерин илимпаздың есине салды. Қулласы, бул конференция усындай үлкен илимий тартыслар шеңберинде өтти.

Конференция 3 күн даўам етти. Үшинши күни Нөкис қаласының сыртындағы ипподромда Қырық қыздың хәзирги әўладларының көргизбели шығыўлары, халық ойынлары – қыз қуўыў, көкпар, жолға ат жиберий сыяқлы халқымыз көп ўақытлардан берли сағынып қалған қәдириятлар өткерилди. Сырт елли мийманлардың бул қызықларға берилип кеткени соншелли, түркиялы алым Яшар Калафат (қызығы бул алым Түркияда жасайтуғын қарақалпақлылардан екен) көкпар жарысын сүүретке аламан деп жүрип көкпаршы атлардың арасында қалып азы-кем жарақат та алып жүрди. Усы конференцияға Өзбекстанның барлық областьларынан дәстанға қызығыўшы мийманлар келди. Қызығы олардың барлығы да фольклорист алымлар емес, ал әпиўайы фольклорға қызығыўшылар. Сол сапары Ферғанадан келген мийманларды күтий, оларды үлкемиздиң көзге көринерлик жерлери менен таныстырыў бизиң пайымызға тийген еди.

2001-жылы Сарыгүл Баҳадырова басламасы менен өткерилген «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» және оны изертлеў мәселелери», 2003-жылы өткерилген «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» деп аталатуғын халықаралық конференциялар да үлкен көтеринкилик, ең баслысы илимий жәмийетшиликтиң дыққатын тартыў атмосферасында өтти. Енди сораў туўылады. Не ушын Сарыгүл Баҳадырова ғәрезсизликтиң дәслепки қыйыншылықлы дәўиринде буншелли үлкен илимий әнжуманларды өткерийге қызықты хәм қалай материаллық қыйыншылықларға қарамастан оларды жоқары дәрежеде өткерийге еристи? Бул сораўға Сарыгүл апа журналист Пердегүл Хожамуратова менен сәўбетинде өзи жуўап берген:

- Мениң илимде умтылатуғын мақсетим – өз халқымды көшип-қонып, посып жүрген халық емес, ал отырықшы, өзиниң миллий цивилизациясына ийе, адамзат дәреткен алтын қорға үлкен үлес қосқан әйемги халықлардың бири екенлигин илимий жақтан дәлиллеў, Арал теңизине байланыслы экологиялық

апатшылық орайында жасап атырған қарақалпақ халқының бай миллий мәдениатын дүньяға таныстырыў, - дейди Сарыгүл Баҳадырова әдебият, илим ҳаққындағы сәўбетинде.

Сарыгүл Баҳадырованың илим жолы да өзгелердикине усамайды. 1966-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтын тамамлаўдан-ақ илим қуўып аспирант болды. 1970-жылы 26 жасында-ақ академик М.К.Нурмухаммедовтың басшылығында кандидатлық диссертациясын жақлап шығады. Диссертациясы эпиканың ең киши жанры болған гүрриң жанрын изертлеўге арналды. Ол ўақытлары еле илимде ири проблемаларды изертлеп, майда проблемалардан айланып өтип атырған дәўирлер еди. Еле илимде аты белгисиз жас қыздың усындай мәселени изертлеўге қол урыўы оның батыллығы да еди.

Илимде экспериментлер болады. Бирақ көпшилик илимпазлар бир мәселениң дөгерегинен айланшықлап шыққысы келмейди. Сарыгүл апа бул мәселеде де мәртлик етти. Докторлық жұмысын эпикалық жанрдың өзин изертлеўди даўам етип-ақ ислеп тасласа болар еди. 1978-жылы баспадан шыққан «Роман ҳәм дәўир» монографиясы буның айқын дәлили. Жаңа 34 жасты қарсылаған жас алым докторлық диссертациясын жақлаўға асықпады. Ол қарақалпақ роман жанрының түп дәрегин фольклордан изледи. Буның баслы себеби, жоқарыда өзиниң сөзинде келтирилгениндей қарақалпақ халқының бай фольклорлық мийрасын дүнья илимине алып шығыў ҳәм ҳақыйқый илим жаратыў еди. Усындай себеплерге байланыслы монографиясы жәрияланғаннан кейин дерлик 10 жылдан соң 1987-жылы белгили тюрколог алым, профессор З.С.Кедринаның басшылығында «Фольклор және қарақалпақ совет прозасы» деген темада докторлық диссертациясын жақлады. Илимпаздың илимдеги табыслары илимий басшыға да байланыслы болады. Усы көзқарастан да Сарыгүл Баҳадырованы әўметли алым деп есаплаўға болады.

Сарыгүл Баҳадырова кең ҳәм көп қатламлы жанрлық өзіншеликке ийе роман жанрының дәреги фольклорда екенлигин дурыс аңлай алды. Буның ушын роман жанрының тийкарғы ўазыйпасы онда сүўретленип атырған қаҳарманлар тийисли халықтың менталитетин, рухый дүньясының өзіншелигин ашып бериў менен тығыз байланыслы екенин төмендегише дәлиллейди:

«Дәстанлардың өзи түрли жанрларды: терме, толғаў, жыр, узақ терме, қысқа терме, нәсият, хабар, айтыс, бәйит, жоқлаў, яр-яр т.б. толып атырған халықтың аўызеки әдебиятының түрлерин толығы менен өз ишине қамтыйды. Дәстан халықтың этикалық ҳәм эстетикалық нормаларын, философиясын, ой-әрманларын өзине сиңирген жанр, ол өткендеги уллы ақыл ийелериниң нәсиятын, адамгершилик, дослық,

Ұатанды, туған елді қалай сүйіу кереклиги хақында моральлік жақтан тәрбиялайтуғын идеяларды берди.

Әдебиятымызда усундай кең философиялық жәмийетлик характер тутқан жанрына ийе болыуы әлбетте, жаңа искусствода роман жанрының тууылыуында тийкарғы база болды» [С.Баҳадырова, 1978. – 17 б].

Мине, дәстан менен романның байланысы хақында тийкарлы пикирлер. Шынында да дәстан эпикалық қатламларға ийе болып, өзінде бир неше фольклорлық жанрларды қамтыйды, усы жанрлардың педагогикалық ұазыйпасын да өзінде алып жүре алады. Илимпаздың дурыс атап өткениндей ол әсирлер дауамында тәрбия куралы хызметин өтеп келген. Кең ұақыялар, сюжетлер жәрдемінде өмирден сабақ бериуи жағынан дәстан менен роман бир-бирине уқсас. Өмир сабақларын оқып емес тыңлап үйрениудин нәтийжелилигине ерисиу ушын қобыз саз әсбабының жәрдемінде дауысты қәлбтиң төринен шығарып айтыу – булар дәстан жанрының рәң-бәреңлигин аңлатыушы белгилер еди.

«Халық прозасында ұақыяны ашыудың түрли шеберлик формасы, бай манерасы бар. Ұақыя күтә әпиуайы турмыс деталынан басланып изин курамалы көп пландағы сюжетке айландырып, ұақыяны рауажландырыуда шекленбеген кең мүмкиншилик жасалады. Тарийхый гүрриңлердеги адам тәғдиридеги қарама-қарсылықлы ситуациялардың (Айдос бий, Амангелди, Ерназар алакөз, Бозатау ұақыялары) берилиуи үлкен реалистлик хақыйқатлық еди.

Халық прозасы қарақалпақ романының дөрелиуінде үлкен кеңислик творчестволық майданы болды. Халық прозасындағы сюжетти рауажландырыу искусствосы оның түрли формалары, ұақыяны бериу манерасы, конфликтлерди шийеленистириуде хәм рауажландырыудың бай искусствосы, эпикалық кең майданы, булардың бәри халықтың ойлауының кеңлигин, бай фантазиясын, көркем сөз искусствосының байлығын көрсетеди» [С.Баҳадырова, 1978. – 18-19 б].

Дәстан менен романның уқсаслық тәрәпи илимпаздың атап өткениндей олардың мазмунында, атқаратуғын этикалық-әсетикалық хызметінде көринип қалмастан усы ұақыяларды ашып бериу усылларында да көринеди. Ұақыяларды баянлау, қахарманлардың тәғдири ашып бериу, конфликтлер пайда етиу усылы жағынан бул үлкен еки эпикалық жанрдың уқсаслығы олардың генезисиниң уқсаслығын аңлатыу менен бирге дәстанларды да қашанлардур шебер автор, талантлы жазыушы дәрәткенине гүман қалдырмайды. Демек, қарақалпақ романлары өзиниң батыс үлгилеринен гөре миллий дәрәклерге көбирек жақын екенлиги көринип қалады. Буларды ашыу ушын илимпаздың көп излениулерди басынан кеширгени менен бир қатарда

айырым илимпазлардың пикирлерине келгени де көринип қалады. Бул илимий жұмыста илимпаздың кескин пикирлерди айтыўда батыллығы, оның илимий көзқарасының кеңлиги көзге тасланады.

Әдебиатшы илимпаз бенен фолклорист алымның арасындағы айырмашылық неден ибарат? Мәселени булай қойып отырғанымыздың да себеплери бар. Себеби, көркем әдебиат пенен аўыз еки әдебиаттың арасында парық болатуғыны сыяқлы оларды изертлеў арасында да өзіншеликтиң болатуғыны белгили. Бирақ Сарыгүл Баҳадырова усы өзіншеликти аңсат атлап өте алды. Буған жоқарыдағы жұмыстың үлкен көпир хызметин өтегени де көринип турады. Илимпаз фолклорлық шығармаларды изертлеў бағдарында да жұмыслар алып барды. Белгили фолклорист болып жетилисти. Оның фолклорлық шығармаларды изертлеўде де сезгирлик (чутё) қәбилетиниң бар екенлигин оның «Китабы дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебиат хәққында ойлар (Әдебий сын мақалалар) атлы китабынан да көриўге болады. Бул изертлеўде илимпаз тек жетик фолклорист алым ғана емес, кең көлемдеги билимге ийе тилши, тарийхшы да екенин көрсете алды.

«Бамси-Бейрек хәққында гүрриң менен «Алпамыс» байланыстыратуғын ең тийкарғы нәрсе адам атларындағы уқсаслық оған үлкен мәнис берилюи. Батырдың атының қойылыўына айрықша кеўил бөлиў барлық қоңырат версияларында бар. Өзбекше Фазыл Юлдаш вариантында хәм қарақалпақша Қурбанбай жыраў вариантында батыр туўылған қәлендер келип атын (өзбекшеде Хәкимбек деп) қойып кетеди.

Ал, қарақалпақ тилиниң лексикасында «алпамса» сөзи өзиниң усы туўры мәнисинде ириликти, батырлықты билдиреди. «Алпамса» сөзи VI әсирлерден бурын түркий халықларының лексикасында болды ма, яки Алпамыстың атына байланыслы келип шықты ма, бул хәзир бизге мәлим емес. Бул сөздиң төркини «Бамси» сөзи менен байланыслы екенлиги хәққында пикир туўылады. Алпамыстың алтай версиясының атамасындағы «Манаш» сөзи де «Алпамыс» деген сөздиң арасында «Манаш» сөзиниң жасырынып атырғанлығы хәққында дәрек береди. «Алпманас», «Алп-намыс» бул бир-бирине жақын, ал «Манас» сөзиниң өзгериўинен туўған деген пикирди үзил-кесил айтыў қыйын, ал усындай болған жағдайда «ман» сөзи ески монғол жазба естеликлеринде «көпшилик, аламан, журтшылық» деген мәнисти аңлатады. Буннан көпшиликтиң ишинен келип шыққан батыр деген мәнистин барлығын аңлаў қыйын емес» [С.Баҳадырова., 1992. – 11-12 б].

Типологиялық изертлеўлер алымнан үлкен илимий көзқарасты, көп оқыўды, излениўди талап етеди. Өйткени, басқа әдебиатлар менен ямаса бир әдебиаттың ишиндеги уқсас қубылысларды салыстырып изертлеў ушын да

биринши гезекте сол кубылыстарды билиў керек. Илимпаздың түркий халықлардың ески жырларының бири «Қорқыт ата жырларын» изертлеўге бағдарланған илимий изертлеўлеринде оның усы таланты көринип турады. Дәстан түркий халықлардың көпшилик дәстанлары менен байланысly, оннан қала берсе, оның версиялары, дәстанға типологиялық уқсас дәстанлар кеңнен жайылып кеткен. Илимпаздың Бамси, Алпамыс, Манас сыяқлы адам атларының этимологиясын изертлеўи исенимли.

«Енди Бамси-Бейректің алты қарындасы ҳаққында мағлыўмат «Алпамыс» дәстанының қоңырат, қыпшақ, алтай версияларында ушыраспайды. Қоңырат версиясының барлығында дерлик Алпамыстың бир қарындасы бар. Өзбекшеде – Қалдирғош, қарақалпақша хәм қазақшада – Қарлығаш, алтайларда – Эрке-Қсо. Ал алты қарындасы ҳаққында мағлыўматты Абилғазының «Шежирейи туркмен» шығармасында ушыратамыз. Бунда «Оғуз елине бек болған қызлар ҳаққында» деп аталатуғын бөлимінде оғузларды бириктирип узак жыллар бек болған жети қыз ҳаққында жазады. Олардың арасында Салор-Қазан-алптың ҳаялынан соңғы екинши орында туратуғын Мамыш бектиң ҳаялы Барчин-Салор деп келтиреді» [С.Баҳадырова., 1992. – 12-13 б].

Бунда да илимпаздың ой-өрисиниң кең екенлиги көзге тасланады. Алтайлы түркий халықлардың дәстаны менен қыпшақ, оғузлардың дәстанын салыстыра изертлеў ушын илимпаздан усундай талант талап етиледі.

Сарыгүл Баҳадырова көп жас алымларға устазлық еткен тәжирийбели алым. Мениң өзимниң де илимге келиўиме Сарыгүл апаның тәсири болды. Университетти питкерерде диплом жұмысын қорғаў мәресимінде диплом жұмысын қорғаў бойынша мәмлекетлик комиссиясының баслығы филология илимлериниң докторы, профессор Сарыгүл апа Баҳадырова жуўмақлаўшы сөзинде Сражатдин ағаға қарап: - Маған Қуўанышбайды аспирант қылып бериң, еки-үш жылда кандидатлық диссертациясын қорғап шығыў мүмкиншилиги бар екен, деп салды. Сонда Сражатдин аға мени көп ўақыттан берли нәзерге алып жүргенин хәм университетте алып қалмақшы екенин айтты. Диплом қорғаў мәресиминен кейин Сарыгүл апаның «иним, илим деген кийели болады, сенде илим бар екен, оны жойтып алма, Сражатдин ағаның шәкирти болсаң бол, бирақ илим исле» дегени күни кешегидей есимде.

Дүньяқарасы кең, зейни өткир алым Сарыгүл Баҳадырованың еле илимге де, көркем әдебиятқа да берери көп. Алым апамыздың жаратқан илимий мектебиниң тәрбияланыўшылары да оның бул исин даўам етиреді деген ойдамыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бағадырова С. Роман хэм дәуір: (миллий көркем трагедия, миллий өзіншелик интернационаллық проблемасы) – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1978.

2. Бағадырова С. «Китабы дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хэм хәзірғи әдебиат хәққинда ойлар (Әдебий сын мақалалар). – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992.